

Fig. 1. Gudhjem gamle kirke, set fra landingsstedet 20. juli 1824. Udsnit af tuschlavering af landskabsmaler J. P. Møller, som ledsagede prins Christian Frederik på bornholmerrejsen. Skitsen, som måske har skullet afgive grundlag for et atelierbillede, har vedføjede farvenotater: »Kirken graatrød tag, Spiret rød, hvid Mur, Straataghuse...«. (Efter malerens dagbog i Kunstmuseets Kobberstiksamling).

GUDHJEM KIRKE

BORNHOLMS ØSTRE HERRED

Den nu som ruin stående gamle kirke, der var indviet til *S. Anna* (sml. kalk, s. 444), omtales i ældre tid som kapel, således 1569: »Gudioms cappell i Larskiers Sognn«¹, og Gudhjem er stadig *anneks* til Østerlars. I vore dage er Gudhjem sogn en lille enklave, omfattende byområdet og fiskerlejet Melsted, nordligt ved kysten i det store modersogn. Kirken tilhørte i middelalderen ærkebispem, men overgik ved reformationen til kronen, hvorunder den endnu hørte 1809². Den er siden overgået til selveje.

I middelalderen har *S. Annæ* kapel sikkert varetaget sjælesorgen, ikke alene for bornholmske fiskere, men også for mandskab fra de nordtyske kystbyer, som i sildetiden drev fangst fra øens udsteder³. Den bevarede lille altertavle (s. 442), et ret lødigt, lybsk arbejde og nu (ligesom Hasletavlen) et særsyn på Bornholm, er måske et minde om, at kapellet har nydt godt af Hanseaternes besøg, som rimeligvis har bidraget væsentligt til dets opkomst og eksistens. Efter reformationen, da sildefiskeriets betydning svandt,

har kapellet stedse været fattigt, 1624: »Meget arme folk . . . såre lidet formående til kapellets vedligeholdelse og præstens lønning«⁴.

Den nuværende kirke, som blev indviet 3. september 1893, ligger vest for kirkegården. Årsagen hertil er, at jordlaget over klippegrunden uden for kirkediget gennemgående er så tyndt, at den stærkt udnyttede, gamle kirkegård ikke kan udvides uden betydelige opfyldninger. Det var derfor hensigten at fjerne den gamle kirke og udlægge dens tomt til 30 ny gravsteder, men andre stemmer gjorde heroverfor gældende, at den uanselige bygning stod som det sidste af øens middelalderlige kystkapeller og at kirken, trods sin forkomne tilstand, burde bevares, om så blot som ligkapel, uden våbenhuset. Til liden glæde for begge parter resolverede ministeriet imidlertid, at kirken kunne sløjfes, dog således, at man lod dens mure stå i en meters højde, som ruin. Nedbrydningen fandt sted i slutningen af 1895, den endelige fredlysning af ruinerne derimod først 1911⁵. — Den *annekskirkegård*, som tydeligt nok var tiltrængt allerede i 1890'erne, er nu anlagt sydøst for byen.

Sagnet vil vide, at S. Annæ kapel var blevet bygget af en greve, som tak for underfuld frelse i havsnød. Det skulle have ligget på Nørresand, men hvad man her opførte om dagen, forsvandt den følgende nat, og først da man valgte det nuværende sted kunne arbejdet fuldføres. Trods sin lidenhed skal kirken have tjent som sømærke⁶.

Den gamle kirke lå, som den nuværende, på randen af klippebrinken, som hæver sig over det fladere forland, men mere frit (fig. 1), idet bebyggelsen nu er tættere og strækker sig længere ind i landet. Den uregelmæssigt firsidede kirkegård, som 1880 blev udvidet en smule mod nord og vest (rgsk.), hegnes så godt som overalt af en lav, moderne kløvstensmur, kun på en strækning mod nord er der kampestensdige, beplantet, og nogenlunde ved magt. Lågerne, en større, dobbelt mod syd og en fodgængerlåde mod nord, er nye. En østlåde, med »skjul« over, omtales 1761 (rgsk.).

Den 1895 nedrevne kirke fremtrådte som gotisk langhusbygning, hvis enkle form var fremkommet ved en ejendommelig ombygning af et ældre, senromansk eller unggotisk kapel. Foran norddøren var der tilføjet et eftermiddelalderligt våbenhus.

Mens kirkens skæbne endnu var uvis, blev den undersøgt, først af arkitekt Andreas Clemmensen (1893), dernæst af Jakob Kornerup (1895) og endelig beså P. Hauberg bygningen, mens den blev reduceret til ruin, og gjorde flere værdifulde iagttagelser. Det lykkedes dog ikke dengang at klare kapellets bygningshistorie. Denne fremgår imidlertid ganske tydeligt af de foreliggende illustrerede beretninger og er siden blevet suppleret ved en eftergravning, foretaget 1957.

Langhuset, hvis ydermål er ca. 17,5x6,5 m, var blevet ret betydeligt forhøjet (sml. s. 440), men det fremgik af en lille gesimsstump, muret af munkesten (to kvartstens udkragninger), som fandtes bevaret ved nordvesthjørnet, at skibets oprindelige murhøjde kun havde været knap 3,7 m.

Kirkens funderingsforhold vil blive omtalt senere, dens murværk var — og er i ruinen — »overalt opført på den sædvanlige middelaldermåde, med to mur-

Fig. 2. Gudhjem. Den gamle kirke set fra sydvest. Efter akvarel af J. Kornerup 1892.

sider af utilhuggen [dog, især i hjørnerne, kløvet] granit og indvendig opfyldning derimellem af mindre sten, tildels rullesten, i bornholmsk cement [ɔ: mørtel, brændt af silurkalk]. I mellemfylden fandtes overalt større og mindre stykker af munkesten. Medens murværket var meget fast og vanskeligt at bryde ned på den nordlige og vestlige side, var det derimod af mindre styrke på den sydlige og østlige side, og navnlig på sydsiden var et parti meget løst. Dette skyldtes dog formentlig kun en urigtig behandling af mørtelen ved for megen iblanding af sand, da byggemåden og materialet i øvrigt ikke frembød nogen som helst forskellighed. Der lod sig således ikke herigennem påvise nogen sådan udvidelse i vest, som tidligere antaget» (Hauberg).

Det er rigtigt, at kirken ingensinde er blevet udvidet mod vest, men den er ikke desto mindre blevet ændret endnu i middelalderen, og det er derfor ikke uden betydning, at en del af sydmuren var påfaldende dårligt muret (sml. nedenfor). Den oprindelige murbehandling i tomtens fire mure lader sig næppe mere fastslå, i den henseende synes alt at falde i eet i den forvitrede og af ved-bend stærkt overgroede ruin. — Clemmensen har noteret, at det indvendige murværk (på sydvæggen, helt mod øst) har været fuget på samme måde, som i en romansk kirke (»ligesom ved Øster Marie«)¹.

De af Hauberg iagttagne munkestensbrokker kan endnu ses i levnene af de murstrækninger, hvis fasthed han fremhæver, ikke få af dem er for øvrigt halve eller næsten hele sten. Disse munkesten har et meget karakteristisk udseende,

mørkrøde til blåviolette af lød, hvilket hænger sammen med, at de gennemgående er meget hårdt brændte. En anden følge heraf er, at deres format er forholdsvis lille, kun 25—25,5 x 12,5 X ca. 7,5 cm. Af dette let genkendelige materiale er resterne af skibets falsede *norddør* muret. Denne fladbuede dør (Kornerup)², som var i brug indtil nedrivningen, stammer således fra kirkens ældste tid. I den søndre langmur, som den nu står, ses intet spor af døråbning.

På nær en enkelt undtagelse var kirkens *vinduer* enten helt nymodens eller forhuggede til ukendelighed. Clemmensens meddeler, at der på siderne af de daværende trækarme fandtes murværk af munkesten, og at vinduesåbningerne øjensynlig var udbrudte i dette, men går ikke nærmere i detaljer, så at man nu må nøjes med at fastslå, at en del af vinduesstederne var middelalderlige. Interessantest var et lille, velbevaret østvindue, som fandtes tilmuret med kamp bag altertavlen. Vinduets sål var udhugget i en kampesten, de lige sider opmuret af munkesten, og åbningen, som indvendig målte omkring 50 x 36 cm, var foroven afsluttet med en lige overligger af granit. Vinduet sad påfaldende skævt i gavlen, omkring en alen syd for dennes midte, en placering, som kun tilsyneladende er tilfældig. Ifølge Kornerup havde to af kirkens vinduer bevaret deres oprindelige form, nemlig det just omtalte, lille glughul over alteret, samt et smalt vindue med flad bue på langhusets sydside nærmest koret (c: det næst-østligste, sml. fig. 3, hvor kirkens vinduer er indpunkteret efter Clemmensens og Kornerups opmålinger). Det sidst omtalte vindue havde imidlertid omtrent lige sider og må derfor have været forhugget i lysningen, hvis oprindelige form ikke blev undersøgt.

Det mest iøjnefaldende og vigtige resultat af undersøgelserne 1893—95 var Clemmensens påvisning af to lodrette øgningslinjer, som findes lige over for hinanden i langmurene, godt 5,5 m fra skibets østhjørner. Om disse slip i murene siger Clemmensens: »Skibets østre og vestre del er . . . ikke opført samtidig, i nordre og søndre mur sås en revne i omtrent hele murens højde [d.v.s. ikke i forhøjelsen]. . . Det viste sig, ved afhugning af et betydeligt pudslag, som var sat på med tagstensbrokker, at murene på dette sted ikke var i forbandt«. Han mente derfor, at skibets kvadratiske østparti var ældst og måtte have sluttet sig til en nu forsvunden bygning mod vest, af større bredde end det nuværende vestparti, »idet sidemuren [den søndre], hvor forlængelsen støder til, er muret indvendig som hjørne, og udvendig viser spor af forbindelse med en mur mod syd. Det indvendige hjørne var muret af munkesten«. En vandfarvetegning af Clemmensens viser en række granit-bindere lodret over hinanden lige øst for lodfugen i skibets sydmur (opstalten fig. 3, ved bogstav C). Kornerup, som to år senere undersøgte de mærkelige sammenstød nærmere ved hjælp af udhugninger i murværket og gravninger i grunden, kunne dog ikke helt slutte sig til Clemmensens anskuelse: »Der opstår nu det spørgsmål: hvorledes har den op-

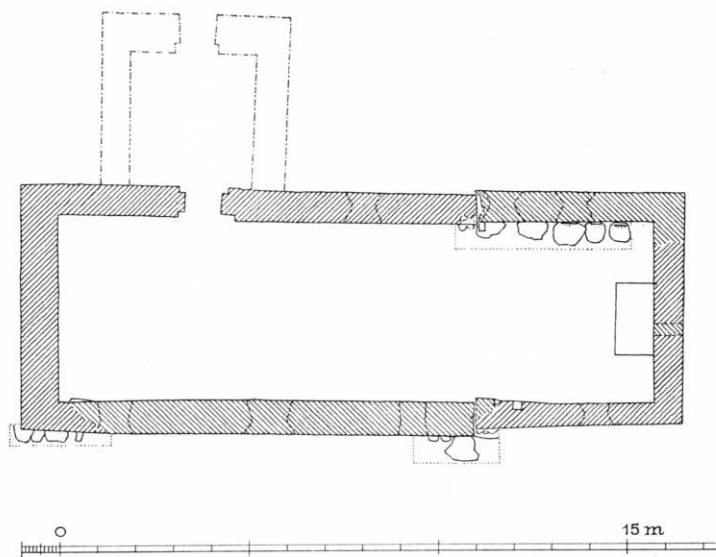

Fig. 3. Gudhjem. Plan (C. G. S. 1957) og opstalt (laveret blyantstegning af Andreas Clemmensen 1893). 1:200. På planen, som er en opmåling af den nuværende ruin, er vinduesstederne og våbenhuset indpunktet efter Clemmensens og Kornerups opmålinger.

rindelige østre del, der måske er det gamle S. Annæ kapel, fra først af været afsluttet mod vest? . . . jeg håbede at finde spor af en tværmur. Udvendig på sydsiden [ved sammenstødet] fandt jeg en kampesten på en alens bredde, men opdagede ikke ved fortsat gravning mod syd flere grundsten. Kirkeværgen meddelte mig, at der heller ikke ved en i denne retning tæt ved liggende begravelse var fundet spor af nogen gammel grund. Heller ikke på den nordre murs yderside fandtes noget fundament. Derimod fandtes indvendig mod nord (se grundplanen fig. 3) en 15 tommer bred, fra væggen udtrædende kampesten, hvorpå var muret en munkesten, som om en lille vægpille, der dog ikke har været i murforbindelse med væggen, kunne have stået her. Det er altså gådefuldt, hvorledes det lille kapel har været lukket mod vest. En betydelig del munkesten foroven i murene, som nok kunne have udseende af at være noget forhuggede, kunne dog måske lede til den formodning, at der her har været slået en bue af mursten tværs over; men man måtte, hvis dette har været tilfældet, tænke sig, at der udenfor har stået en lille træbygning, en forhal, som har lukket mod vest«.

Til et tredje resultat kom Hauberg, som har givet den mest nøjagtige og udtømmende beskrivelse af de mærkelige forhold ved de to øgningslinjer (sml. planen fig. 3): »På den sydlige mur havde det østlige parti en tildels af munkesten sat flade, der med et skarpt hjørne ind mod skibet sprang 5 tommer (12,5 cm) indenfor det vestlige parti. Fugerne viste, at der her var en oprindelig retside. Udvendig på muren fandtes nogle fremspringende granitsten i række over hverandre (fig. 3, C), hvoraf . . . Clemmensen . . . slutter at kirken muligvis har haft en udbygning på dette sted, men herimod taler dog afgjort den ringe bredde, kun 18 tommer (47 cm), den fremspringende mur C har haft, og ved gravning i grunden fandtes ikke heller . . . spor af en sådan bygning. Den op til den nævnte fugede murside stødende murflade af det vestlige parti [veststrækningen af sydmuren] havde et fremspring af 10 tommer (30 cm) [udvendig] og fandtes funderet på en større, flad grundsten (sml. ovenfor, Kornerup). Muren [veststrækningen af sydmuren] var senere indsat på dette sted, idet den [i sammenstødet] bestod af granit, uden nogen retside som i den fugede murflade [hvormed sydmurens østre del endte]. De to murpartier var ganske uden forbandt i sammenstødningen, hvor der efterhånden havde dannet sig en bred revne«.

»På skibets nordside var forholdet det omvendte. Her viste det vestlige parti en med retside, af omhyggeligt lagte granitsten sat murflade ind mod det østlige parti, hvis tilstødende murflade derimod var uden retside. Munkesten fandtes ikke anvendt på nogen af siderne, og der var intet forbandt«. Om den af Kornerup fremgravede munkesten udfor øgningslinjen i nordmuren ytrede Hauberg, at det syntes at »fremgå, at der i den nordlige mur oprindelig

har været en af munkesten opført flade, der har svaret til den endnu bevarede på sydsiden«. Og om hele udvidelsesproblemet: »Muligvis kunne disse murflader hidrøre fra tidligere døråbninger i nord og syd, som senere ved en restauration, da kirkeindgangen flyttedes til sin nuværende plads, er blevet tilmurede, medens det oprindelige murværk af munkesten er blevet ødelagt, undtagen på den ene side i sydmuren«. Denne søgte forklaring³ kan ikke tages for god, blandt andet fordi kirkens bevarede norddør er oprindelig.

Haubergs iagttagelser, der endnu for en del lader sig efterprøve ved ruinen, og som er blevet kontrolleret ved gravning, er uden tvivl alle rigtige, det er virkelig tilfældet, at de ældste — oprindelige — murflader i øge-, eller som de snarere burde kaldes, sammenlapningsstederne vender hver sin vej, et forhold, som kun tilsyneladende er naturstridigt. Når det står fast, at de vestligste to tredjedele af kirkens nordmur ender i sammenføjesningen med et oprindeligt *yderhjørne*, mens omvendt den østligste tredjedel af sydmuren afsluttes lige over for med et (ommuret) *inderhjørne*, må sluttes, for det første, at disse to med hjørner afsluttede murstrækninger er ældst, oprindelige, og dernæst, at den nordre murstrækning oprindelig har stået i forbindelse med et smallere bygningsafsnit, den søndre med et bredere. Dette vil sige, at kirkens grundplan oprindelig har været romansk, bestående af et forholdvis smalt kor og et bredere skib, hvilket bekræftes af den påfaldende måde, hvorpå en del af kirkens grundsten er lagt.

Hauberg beretter, at grundstenene på den østlige del af den nordlige langmurs inderside og på den overvejende vestlige del af sydmurens yderside (alt regnet i forhold til de omtalte skel) lå næsten frit uden for murflugterne: »På det første sted, hvor de var større end ellers — der lå ialt kun 6 — nåede de 3 endog slet ikke ind under muren, og på de fleste [af disse] fandtes spor af cement [ɔ: mørtel, brændt af silurkalk] og fastsiddende murstensrester«. De 6 sten blev afdækket og indmålt 1957 (fig. 3), på den vestligste genfandtes den munkesten, Kornerup har omtalt, mørtel-sporene ligeledes, og der kunde ikke være tvivl om, at stenene repræsenterede det nogenlunde velbevarede fundament, hvorpå kirkens oprindelige nordre kormur har stået. På 3 af stenene afsluttedes mørtel-laget mod nord med en skarp linje, som uden tvivl markerer murens yderside, hvoraf man ser, at den har været rykket omtrent en murtykkelse tilbage for skibets nordmur, hvilket er ganske normalt.

Ved kirkens ombygning til udelt langhus er man således gået frem på den måde, at man på nordsiden har nedrevet kormuren og opført en ny i flugt med skibet. På sydsiden er forholdet omvendt, her bibeholdt man kormuren og rykkede i stedet skibets sydmur ind, eller rettere: drejede den omkring sydvesthjørnet, så at den ny mur kom til at flugte nogenlunde med den bevarede kormur. Haubergs iagttagelse — at de ydre grundstene på den overvejende del

af skibets sydside »gik kun forholdsvis lidt ind under muren« — er dermed forklaret, og vestgavlens søndre hjørne er sikkert nok oprindeligt. Det er, som Hauberg også har noteret, solidt funderet på to lag grundsten over et kalklag, og det er desuden stumpvinklet (fig. 3), flugter ikke mere med skibets sydmur. Et knæk i denne, omkring 2 meter fra gavlen, angiver ombygningens grænse mod vest. Den højst ejendommelige fremgangsmåde, som er fulgt ved kirkens ombygning, har uden tvivl kun været mulig, fordi det oprindelige skib var skævt, bredest mod øst, som angivet på den rekonstruerede plan fig. 4. Af denne ses endvidere, hvilke murstrækninger der stammer fra det ældste anlæg: skibets vest- og nordmur, korets syd- og østmur (minus nordhjørnet). I den sidste er det af Clemmensen fundne lille glughul over alteret indtegnet på plads; man ser, at gluggen har været anbragt så nøjagtigt midt i den oprindelige korgavl, som man har kunnet forlange af en middelalderlig murer.

I det oprindelige kapel har der sikkert mellem kor og skib stået en *triumfbue*, den af Kornerup formodede tværmur. Det har ganske vist ikke været muligt at påvise grundsten fra buens vanger, men de kan have været til stede, eftersom jorden der, hvor buen har stået, er omrodet ved sene begravelser. Det af Hauberg omtalte, af munkesten murede inderhjørne i skellet i sydmuren, som må stamme fra en tid før kirkens ombygning, er dog at opfatte som en lapning, udført i forbindelse med triumfbuens nedbrydning. Hjørnet er i hvert fald ikke oprindeligt, eftersom det er muret af en anden slags munkesten — længere (30 cm), blegere og lettere brændt — end dem, der findes i bygningens oprindelige partier. — Af oprindelige detaljer i bygningens indre findes nu kun en lille firkantet *gemmeniche* i korets sydvæg tæt ved den omtalte lapning.

Kirken dateres almindeligvis til omkring 1300⁴, hvilket naturligvis beror på et skøn. Den er i hvert tilfælde ældre end de nedenfor beskrevne kalkmalerier (fra 1300-tallet eller tiden ved 1400), idet disse strækker sig henover lapningen på sydvæggen, hvor korbuen har stået. Murværkets fugning havde imidlertid romansk karakter og det er måske ikke umuligt, at en detalje som det fladbuede stik over norddøren kunne tænkes at optræde allerede i slutningen af 1200-tallet eller omkring 1300. Bygningens plan, med inddraget kor og triumfbue,

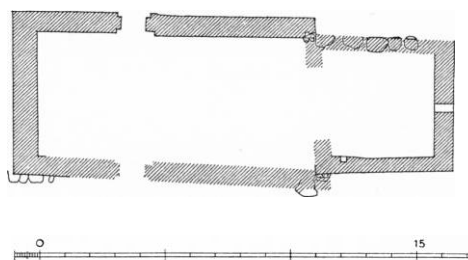

Fig. 4. Rekonstrueret grundplan af Gudhjem kapel i dets oprindelige skikkelse. 1:300.

virker gammeldags sammenlignet med f.eks. Salomons kapel, der synes at stamme fra begyndelsen af 1300-tallet (sml. s. 330).

Ændringer og tilføjelser. Den beskrevne *ombygning*, ved hvilken kapellet blev forandret til et langhus, og som åbenbart er blevet iværksat uden større omhu (jævnfør Haubergs udtalelser om det slette murværk på sydsiden), har sandsynligvis fundet sted endnu i middelalderen. Hermed stemmer, at kirkens tag indtil 1776 var hængt med munke og nonner⁵. Rejst efter reformationen var muligvis det *våbenhus* mod nord, i hvis dørfløj årstallet 1790 stod skåret, og som blev helt raseret 1895. Denne tilbygning var meget tarvelig, idet murene var påfaldende skødesløst opført af kamp, siderne i den fladbuede dør klinet med ler, og taggavlen kun bestod af en tjæret bræddeklædning. I det indre sås i østvæggen en lille, retkantet niche, og mod vest fandtes der en muret vægbænk.

En større, hårdt tiltrængt *hovedreparation*, til hvilken man længe i forvejen havde andraget om støtte, blandt andet i form af levering af sten fra »det kongelige Friderichs Steenbrud her ved Nexø«⁶, kom i stand 1776 og kostede 543 dlr. (rgsk.). Hele skibet blev ved denne lejlighed forhøjet omkring 1 meter, ifølge Hauberg tildels med sandsten⁷, et nyt tagværk med muret spidsgavl i vest og halvvalm mod øst blev opsat og hængt med vingetegl, og samtidig hermed må kirken have fået det lille, spåntækte og rødtjærede pyntespir over vestgavlen, hvormed den ses udstyret på alle eksisterende billeder (fig. 1, 2 og 3). Til klokken, som 1757 hang i et »skjul«, fastgjort til kirkemuren (rgsk.), indrettedes et kuriøst hængeskur med tegltag på den vestre taggavl (fig. 1).

Den sidst omtalte klokkestol gjorde tjeneste indtil 1870 (rgsk.), da man erstattede den med noget endnu mærkeligere: en om tidens lysthuse mindende opbygning lige bag spiret (fig. 2 og 3, cementpudset bindingsværk, vistnok paptag). Bortset fra denne ændring er kirken blevet vedligeholdt i samme stand indtil nedbrydningen 1895.

KALKMALERIER

1893 konstaterede Clemmensen, at der på kirkens vægge fandtes fragmenter af malet ornamentik og figurlig dekoration, hvoraf den ældste som bund havde et tyndt lag hvidtekalk, som var strøget direkte på det fugede murværk. Disse kalkmalerier blev senere undersøgt nøjere af Kornerup, som fandt, at alle kirkens vægge, dog med undtagelse af deres forhøjede øvre del, havde været bemalet. Ælde og fugtighed i forbindelse med en senere påført, hård kalkpuds, havde dog skørnet malerierne i den grad, at det, ifølge Kornerup, viste sig umuligt at bringe andet frem, end svage brudstykker. Kun på korets søndre væg var der så megen sammenhæng i fragmenterne, at han fandt dem værd at gengive i akvarel (fig. 5). Kornerups farvelagte tegning, som omfatter et væg-

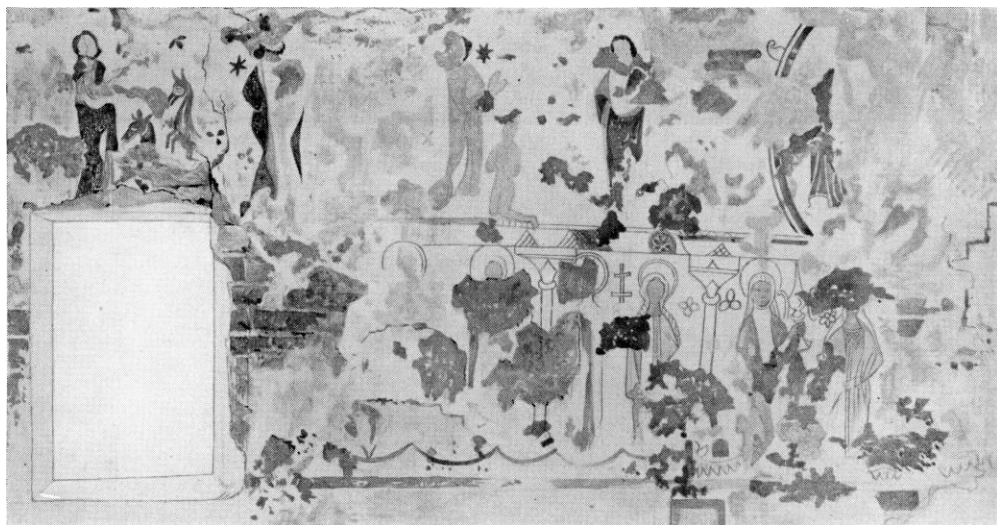

Fig. 5. Gudhjem, den gamle kirke. Kalkmalerier på korets sydvæg. Efter akvarel af Jakob Kornerup 1895.

parti, strækkende sig fra en linje lidt øst for korets (ikke oprindelige) sydvindue hen til det i bygningsbeskrivelsen omtalte lodrette skel i murværket, suppleres af en flygtig farveskitse af Clemmensens, som når længere mod vest.

Den kalkmalede dekoration på korets sydvæg var ordnet i 3 zoner. Nederst var der med brede, røde linjer antydte et ophængt draperi, og derover sås to bæltter med figurer. Det nederste bælte havde været opdelt i felter, skilt fra hinanden af slanke, stiliserede søjler, tegnet med sort. I hvert felt (det afdækkede parti omfattede 3) havde der stået to hellige kvinder, som måske alle har været karakteriserede ved attributter. Af de to figurer i midtfeltet holdt en, muligvis den helgeninde, som ved sit udslåede hår er kendetegnet som ungmø, et kors med to tværarme. Begge helgeninderne i vestfeltet bar hovedlin; den til venstre løftede en monstrans. I felternes bund var der som fladefyld malet en roset, et tre- og et firpas.

I den øverste billedfrise, som begrænsedes nedadtil af et bredt ornamentbånd, regelløst smykket med skrå skravering, rosetter og lidt stift bladværk, har uden tvivl skabelseshistorien været berettet, omend ikke alt for nøje efter 1. Mosebog. Hvor serien har begyndt er usikkert, det første bevarede billede fandtes over vinduet, hvor man så Gud Herren skabe dyrene, som det synes en hest og en ko. Den næste fremstilling var meget stærkt ødelagt, den tredje viste Herren velsignende den nyskabte, nøgne Adam. Det fjerde optrin var ligeledes utydeligt, og derpå fulgte billedfrisens afslutning: Gud Herren tronende i en mandorla. Denne sidste var malet på munkestenslapningen der, hvor den nedbrudte triumfbue har stået, og de af Kornerup gengivne malerier har åbenbart haft

en naturlig afslutning langs murhjørnet i skellet mellem kor og skib, hvoraf turde fremgå, at de må have været udført, inden kirken blev ombygget til langhus. På den op til skellet stødende vægflade af den indrykkede del af sydmuren var der, ifølge den omtalte farveskitse af Clemmensen, malet et slags stregmønster, bestående af tre striber timeglasformede figurer, i større skala og også på anden vis kontrasterende med de i koret afdækkede kalkmalerier. Mønsteret, der kan have været middelalderligt, må være en rest af en efter ombygningen malet, måske supplerende dekoration, men Kornerups udsagn: at de ældste malerier fandtes i hele kirken, kan alligevel være rigtigt, idet såvel nord-, som vestmuren af det oprindelige skib var bevaret.

Kalkmalerierne, hvis farveholdning var meget enkel (røde og gule toner, vis-sengrønt, sort, gråt og hvidt), betegnes af Kornerup som meget grove og rå, uden værdi, en vurdering, som ikke helt stemmer med akvarellen, der vel så må opfattes som en idealiseret gengivelse. Bedømt efter denne kan maleriernes alder antagelig sættes til slutningen af 1300-tallet eller tiden omkring 1400.

På skibets nordvæg, ved døren, afdækkede Clemmensen »nogle røde sving. . . på et pudslag (formentlig det af Kornerup omtalte, hårde) over den hvidtning, hvorpå den oprindelige dekoration fandtes«⁸. Det er måske tænkeligt, at disse spor stammede fra en dekorativ udmaling, foretaget i forbindelse med hovedistandsættelsen 1776.

INVENTAR

Alterbordet i den gamle kirke er til dels bevaret. Det er muret op ad østvæggen og består af en dårligt muret skal af munkesten, som indvendig er fyldt med ler, grus og jord.

†*Alterklæder*. Et rødt alterklæde var 1766 ganske oprådn¹. 1810 fandtes et rødt alterklæde (inv.), og 1843 købtes et nyt alterklæde af karmoisinrødt halvklæde med guldtrusser (rgsk.).

Altartavle (fig. 6) sengotisk, fra o. 1475—1500. Den trefløjede skabstavle med reliefskårne figurer er et typisk nordtysk, rimeligvis lybsk arbejde. Midtskabet indeholder et højt, smalt relief forestillende Marias dødsleje. Jomfruen ligger på en seng omgivet af tolv sørgende mandspersoner, antagelig apostlene. På hver side af relieffet står to helgenfigurer over hinanden, forneden til venstre Johannes døberen med bog og lam i hånden og et djævleansigt mellem fødderne, til højre en kronet helgeninde, hvis individuelle attributter er gået tabt. Foroven til venstre står S. Anna selv tredje med barnet på højre og Maria på venstre arm, og til højre Jomfru Maria med barnet. I sidefløjene findes tilsvarende helgenfigurer, oprindelig otte i tallet, men een er nu forsvundet. I venstre fløj står forneden to kronede helgeninder, hvoraf den ene helt har mistet sine attri-

Fig. 6. Gudhjem. Altertavlen før sidste istandsættelse (s. 442). N. Termansen 1936

butter, mens den anden synes at stå med en stump af en hjulfælg og følgelig forestiller S. Katharina. Derover står endnu en helgeninde uden attributter ved siden apostelen Johannes, som bærer en bog i højre hånd. I højre fløj ses foruden en helgeninde med bog — højre arm er afbrudt — og foroven S. Dorothea med blomsterkrans om håret og kurv i hånden ved siden af en rustningsklædt S. Olaf med økse og ciborium. Dragen, der almindeligvis ses ved hans fødder, mangler. Dragterne, som karakteriseres af lodrette parallelfolder i underklædningerne og en behersket bevægelse i kapper og slag, er tidstypiske, og det samme gælder hårbehandlingen, hvis mest iøjnefaldende træk er en masse små, sneglehusformede krøller. Johannes døberen og S. Olaf har fuldskæg, der breder sig vifteformet over brystet. De udskårne baldakiner, som har afsluttet de enkelte felter foroven, er forsvundne tillige med samtlige kroneblade i de fyrstelige helgeners hovedprydelser. Bevaret er derimod den gennembrudte bladfrise på skabets overkant.

Ved en restaurering 1936 fremdroges sparsomme rester af den oprindelige staffing med guld og farver på kridtgrund. I renaissancetiden havde man fjernet midtfeltets gyldne baggrund og i stedet malet et krucifiks på sort bund

O.N. 1949
Fig. 7. Gudhjem. Alterkalk (s. 444).

omgivet af en indskrift, hvoraf svage spor er bevaret. Senere, på et tidspunkt, hvor den oprindelige staffing var stærkt afslidt, er hele tavlen blevet overmalet med hvid farve. Dette synes senest at kunne være sket ved midten af 1700-tallet, inden Thurah udgav sin beskrivelse, hvori det hedder, at tavlen hverken er malet eller forgyldt². Før restaureringen var tavlen overmalet med farver, der muligvis stammer fra 1831, da den blev opmalet »med forskellige oliefarver og fernisser« (rgsk.). Samtidigt hermed var et tarveligt malet krucifiks i midtfeltet, som dækkede det tidligere nævnte maleri. Bag på sidefløjene har der været malerier, som nu er helt forsvundne. Kun en lille rest af et båndornament, som har adskilt billederne på den ene fløj, er bevaret. Endelig har der bag på bladfrisen foroven været malet sølvblomster på rød bund³.

Altartavlen har siden den gamle kirkes nedbrydning 1896 været deponeret i Bornholms Museum, men blev 1954 nystafferet af maleren Poul Høm og opstillet i den nye kirke.

Altersølv. Kalk (fig. 7), senmiddelalderlig, med nyt bæger. Den glatte, runde fod har profileret standkant og på oversiden, langs kanten, et graveret skriftbånd med glatte minuskier på krydsskraveret bund: »Hunc calicem dedit Nicolaus Calce(?) in honore(m) Anne in eterna(m)n (!) memoria(m)« (»Nicolaus Calce gav denne kalk til (S.) Annas ære, til evig ihukommelse«). Indskriftens begyndelse markeres af et stort, graveret kors. Kort, trindt skaft med minuskelindskrift, som er delvis ødelagt, men vistnok skal læses: »Verbu(m) dei incarnatu(m)« (»Guds kødblevne ord«). Meget stor knop med seks rudimentære, spidsovale bosser, hvori er graveret »IHESUS« med majuskler; på over- og undersiden findes mellemfaldende lancetformede bukler med graverede fiskeblærer. Bæger fra 1880 (rgsk.), stemplet G. Kolling (Bøje 2572). Samtidig med at kalken fik nyt bæger, blev den opforgylt (rgsk.). *Disk* fra 1880. Guldsmeden fik den gamle i bytte (rgsk.). *Oblatæske* af porcelæn fra 1861 (rgsk.); ny *vinkande*. *Vinflaske* af tin, 22 cm høj, ottekantet, med rundt skruelåg og hank. På siden graveret kursivindskrift: »Gudhiem kiekis (!) flaske C H S G 1726«. To utydelige støbermærker.

Berettelsestøj af sølv fra 1884 (rgsk.). †*Sygekalk*, *disk* og *vinflaske* af tin nævnes 1810 (rgsk.); kalk og disk forefandtes endnu 1889.

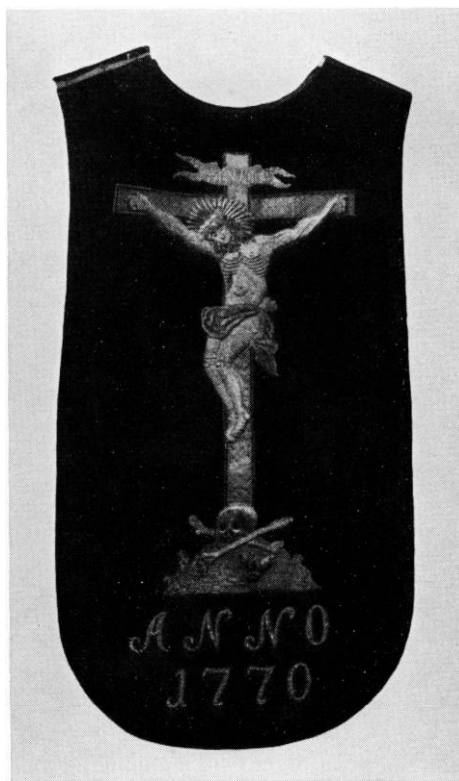
Alterstagerne er nye. 1766 og 1810 fandtes et par †*messingstager*, 1810 desuden to †*træstager*, sikkert til begravelseslys. 1889 nævnes blot to forgyldte †stager af træ, som var anskaffet 1844 (rgsk.).

Messehagel (fig. 8) af nyt, rødt fløjl, men med gamle guldbroderier på rygskjoldet i form af et stort krucifiks, hvorunder årstallet 1770 læses. Den gamle messehagel var et prompte resultat af en klage, som sognepræsten indgav til stiftsøvrigheden 1770, efter at han i et års tid havde måttet afstå fra at bruge sin messehagel, så gammel og »henfalden«, den var⁴.

Døbefonten er ny. Den gamle †font var af fyrretræ. 1852 fik den en ny fod, som året efter blev malet.

Nyt *dåbsfad*. Et **dåbsfad* af messing, nævnt 1889 (rgsk.), skal siden være afgivet til Bornholms museum, hvor det dog ikke med sikkerhed kan identificeres.

**Prædikestol* i ungrenaissance fra 1575 med tilføjelser fra 1789. Stolen består af fire fag, adskilt af drejede og udskårne hjørnesøjler med bladskeder og volutkapitæler. I hvert fag findes en arkade, hvis slanke frisøjler har volutkapitæler og bladskeder med spidse, skællagte blade. Bueslagene dækkes af brede, udskårne spidsblade, og sviklerne udfyldes af vingede englehoveder. I arkadefelterne står på høje, riflede konsoller fire stive og ubehjælpsomt skårne, men morsomme evangelistfigurer. Det forkrøbbede postament har karnisprofileret fodliste med akantusblade, medens gesimsens kronliste er en senere tilføjelse ligesom en indskrift med reliefversaler i frise- og postamentfelter: »2. Kron. (Krønikebog), 6, 40—41. Reg(e) Christian(o) 7., gub(ernatore) A. v. Undahl, epis(copo) N. E. Balle, præf(ecto) C. Heiberg, præp(osito) M. L. Hiorth, past(ore) I. P. Prahl 1789, Luc. XI, 28. v. Diac(ono) I. S. Bohn, cur(atore) P. Jacobsen«. 1770 klagede præsten over, at det i regnvejr dryppede på ham, når han stod på prædikestolen, såsom der ingen himmel fandtes, og taget var utæt⁵. Den nuværende enkle, sekskantede himmel skriver sig antagelig fra istandsæt-

O.N. 1949

Fig. 8. Gudhjem. Messehagel (s. 445).

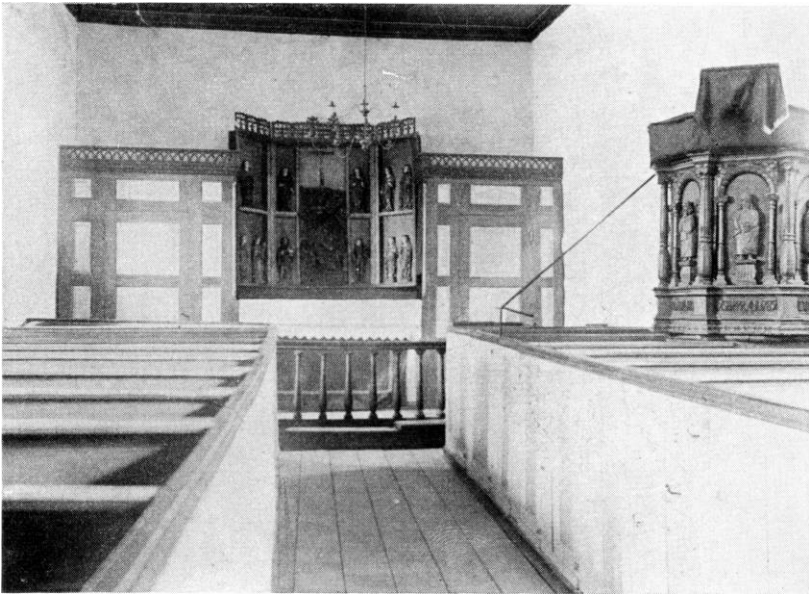

Fig. 9. Gudhjem gamle kirke. Indre, set mod øst.

Fot. i NM.

teisen 1789. Den har over hver side et topstykke med to udskårne halvrossetter og på hjørnerne drejede spir⁶. Under loftet er ophængt en due.

Stol og himmel har en velbevaret, bondeagtig staffering, sagtens fra 1789, med overvejende anvendelse af blå, grønt og zinnober. På himmelens frise står skriftstedet Luk. 2, 14 med versaler. Årstallet 1575, som nævnes af Thurah, er nu forsvundet, men forekommer meget sandsynligt som datering af stolens op-rindelige dele. I Bornholms museum.

Af de gamle lukkede stole, som fornyedes 1822—24 (rgsk.), er bevaret et par **døre* samt det **stolestade*, hvori prins Christian Frederik overværede en guds-tjeneste i kirken 1824. I Bornholms museum. 1771 blev den forfaldne †*skrifte-stol* forfærdiget på ny, og stolens gamle dør solgt (rgsk.). 1837 blev skriftestolen og et »*alterskab* med lige højde og døvelse (dybde)« malet. Der må her være tale om de to panelskabe, som på fig. 9 ses til begge sider for alteret. Samtidig blev †*degnestolen* malet.

Et †*pulpitur* i vestenden nævnes 1893. 1815 var der trådt hul i lægterens gulv (rgsk.).

En gammel, uduelig †*lysekrone* af »jern-tøj« solgtes 1763 (rgsk.). På fig. 9 ses i kirkens østende en spinkel †metalkrone med 12 arme.

**Mindetavle*, opsat til erindring om prins Christian Frederiks besøg i kirken 25. juli 1824. Oval, hvidmalet trætavle med sort skriveskrift, som omgives af en malet bladranke. I Bornholms museum.

**Jordpåkastelsesspade* i Bornholms museum.

Klokker. 1) Støbt 1725 af Johan Heinrich Armowitz i Lybæk. Om halsen en dobbelt palmetbort med versalindskrift: »Soli de(o) gloria«. På legemet læses: »Her pastore Olao Togsverd« samt en rimet indskrift: »Hos mig har Gud sit hjem, hand derfor ved (hid?) kalder hans børn af Gudhjem hand tit det ham befalder, af (at?) viise hver det hjem, som hand her ofven har, hos Gud det gode hjem blant engle chor og skar«. Endvidere findes aftryk af to medailler og to blade, og nederst står bogstaverne C S T A K W. På den modsatte side ses bogstaverne N P S og H H S, måske kirkeværgernes initialer. Endelig står der på slagringen: »Anno 1725 a Lybeck me fecit Johann Hienrich Armowitz«. Tvm. 60 cm.

2) Fra 1935.

1764 nævnes en lille *†klokke*, som var foræret af by- og herredsskriver Jørgen Madvig i Svaneke, og i den følgende tid opføres der to klokker i inventariet.

GRAVMINDER

Gravsten. 1) O. 1775, over den agtbare og velfornemme Hans Olsen Høg, født 4. dec. 1723, død 30. sept. 1775. Neksø-sandsten, 160x72 cm, med fordybede versaler. På kirkeruinens østvæg.

2) O. 1808. Friderich Kofoed, født 3. jan. 1808, død 13. jan. samme år. Randprofileret Neksø-sandsten, 83 x 51 cm, med fordybet skriveskrift på oval skrifttavle, som er ophængt i bånd og omgives af laurbærgrene. Op ad sydmuren i den gamle kirkes kor.

3) 1903 fandtes i en grav på kirkegården en lille uregelmæssigt trekantet sten, ca. 25 x 20 cm og ca. 8—10 cm tyk, med indskriften: »HUV KHK b(egra- vet?) 1812«⁷. Ligger nu på alterbordet i ruinen.

Mindetavle over 11 finske sømænd, som med deres skibe, »Dyggan« og »Alexander«, forliste ved Gudhjem 22. maj 1840. Granittavle, 45x90 cm, opsat på kirkeruinens vestmur på hundredårsdagen for forliset.

KILDER OG HENVISNINGER

Regnskaber 1755—58, 1804—41, 1842—75, 1876—89 (LA). — Sjællands Stiftsøvrighed (V, div. sager): Specifikation over Inventarier m.m. 1766 (LA). — Sjællands Bispearkiv, indkomne Sager 1770—79, 1800—1805, Gudhjem (LA). — Museumsindberetninger af J. B. Løffler 1882, A. Clemmensen 1893, J. Kornerup 1895, P. Hauberg 1896, O. Norn 1949 og G. G. Schultz 1957. — Korrespondancesager i NM.

Indledning. ¹ Hübertz, nr. 230, s. 330. ² Fort. over Kirker og disses Ejere 1809 (RA). ³ Om de tyske østersøbyers fiskeri fra Bornholm, se: M. K. Zahrtmann: Billeder fra Bornholms Historie i Tilknytning til Middelalderens Kapeller (Bh. Saml. VIII, s. 155 ff). ⁴ Præsteindberetning. ⁵ Fredlysningen trak i langdrag, fordi det ikke viste

sig let at komme til enighed om størrelsen af den kompensation, kirkestyrelsen forlangte for tabet af de 30 pladser til gravsteder. Af den endelige erstatningssum, 800 kr., tilskød »Foreningen Bornholm« (i København) en fjerdedel. — Indimellem gik bølgerne højt, sml. især Bh. Tid., 18. november 1904 (Den bornholmske folketingsmand N. Ingvar Jensen).

Bygning, kalkmalerier. ¹ Brev af 1. november 1893 fra Clemmensen til hans hustru (NM II). (»Ikke just for at mere dig, kan jeg tænke, men så har jeg det med det samme, når jeg kommer hjem«). ² Af Kornerups indberetning fremgår, at der kun fandtes fladbuer over kirkens gamle muråbninger (»mangel på enhver arkitektonisk prydelse med undtagelse af et par flade buer«). Et tværsnit, tegnet af Clemmensen, tyder i samme retning. ³ Hauberg har siden sluttet sig til Kornerups opfattelse (Trap, 4. udg., s. 631, noten): »Den østlige del, der afsluttedes med en lige gavlmur, har været den ældste«. ⁴ Samme sted. ⁵ Sjællands Bispearkiv, indkomne sager 1770: ». . . Taget, som er belagt med de gamle Munke-steene, kand icke holde Regnen ude . . ., men drypper og ned paa mig, naar jeg staar paa Prædike-stoelen . . .«. ⁶ Samme sted, 1774: »Concipisten af Suppliquen paa vedkommendes vegne om de behøvede Steen fra det Kongelige Friderichs Steenbrud her ved Nexø . . .«. ⁷ Ifølge Kornerup har forhøjelsen været afpudset indvendig med ler. ⁸ Det i note 1 anførte brev.

Inventar og gravminder. ¹ Inventarium 1766. ² Thurah s. 57. ³ N. Termansens beretning, trykt i B. S. XXIV, s. 244 ff. ⁴ Sjællands Bispearkiv, indk. sager 1770—79. ⁵ Smst. ⁶ Fornyet af kustode Holm, Bornholms Museum. ⁷ Brev fra J. A. Jørgensen til W. Møllerup 6. febr. 1903 (NM).

Fig. 10. Gudhjem kirke, situationsplan 1818.